

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ДИТИНИ, ЯКА ВИХОВУВАЛАСЬ В НЕПОВНІЙ СІМ'Ї ТА ІНТЕРНАТІ

Ірина Сірик
Черкаси

У статті описані особливості психічного розвитку дитини, яка виховувалась у неповній сім'ї, в будинку інтернаті, опікунами. Зроблено акцент на ранніх травматичних переживаннях дитинства (в період 2-5 років), що обумовлені розлученням батьків, смертю одного з батьків, перебуванням в інтернаті, через позбавлення батьків батьківських прав. Узагальнені результати емпіричного дослідження за методом АСПН (активного соціально-психологічного навчання) в контексті визначення специфіки психічного розвитку дитини в неповній сім'ї, інтернаті. В рамках дослідження, було використано метод тематичних психомалюнків, який дозволив розкрити вплив неповної сім'ї, виховання дитини в інтернаті на виникнення деструктивних тенденцій психіки, що знаходять вираження в поведінці (почутті страху, відчаю, тривоги, роздратування, амбівалентності, невпевненості, безпорадності, наявність комплексів тощо). Доведено, що вищезазначені тенденції, за умови невідкоригованості впливають на подальше життя особистості.

Ключові слова: психіка, психічний розвиток, сім'я, психокорекція, психодіагностика, деструктивні тенденції психіки.

Постановка проблеми. В сучасному світі із зміною моральних цінностей суспільства та складною економічною ситуацією має місце тенденція до збільшення кількості неповних сімей, перебування дитини в будинках інтернатного типу. Відомо, що сім'я є одним із головних інститутів виховання та становлення особистості. Саме в сім'ї закладаються правила, цінності, установки, стереотипи, моделі поведінки, гендерні уявлення дитини тощо. Неповна сім'я може бути за різних причин: розлучення подружжя, смерть одного з батьків, народження дитини матір'ю-одиначкою, що має специфічні наслідки і впливає на психоемоційний стан дитини у кожному випадку. Проблема психічного розвитку дитини (віком 2-5 років) завжди була актуальною, існує багато досліджень, щодо особистісного становлення особистості в неповній сім'ї, інтернаті, однак вагомим і на сьогодні є питання діагностики та корекції деструкцій психіки дитини, яка опинилась у таких умовах життя. Деструкції психіки, які сформувались в ранньому дитинстві під впливом дитячих переживань, за умови невідкоригованості, чинять деструктивний вияв у поведінці, у відносинах з оточуючими. Тому вагомим для психологів, батьків та вихователів є розуміння значущості ранніх дитячих переживань та їх вплив на особистісне становлення дитини, з метою допомогти їх упередити, послабити, знівелювати, подолати та адаптувати дитину до нових умов життя.

Згідно статистичних даних по м. Черкаси та Черкаській області, спостерігається тенденція до збільшення кількості розлучень виховання дитини матір'ю-одиначкою, та збільшення кількості дітей, які перебувають закладах інтернатного типу. Порівнюючи дані з 1991 по 2011 р., щодо кількості зареєстрованих шлюбів та кількості розлучень, можна констатувати значне зменшення зареєстрованих шлюбів і збільшення кількості розлучень, на кількість шлюбів за останні роки припадає 50 % розлучень. Зменшується тенденція до повторного укладання шлюбів з 2007 по 2012 р., про що може свідчити зростання кількості неповних сімей. Дані щодо народження дитини матерями, які перебувають і не перебувають у офіційному шлюбі представлені з 2007 по 2012 р. свідчать, що 73,8 % матерів народжують дитину у шлюбі, а 26,2 % не перебуваючи у шлюбі (матері-одиначки). Також спостерігається тенденція до збільшення матерів-одиначок, які мають двоє – п'ятеро і більше дітей, збільшення таких сімей в порівнянні з 2007 по 2012 р. майже на 20 %. Тенденція до збільшення кількості неповних сімей, виховання дитини матір'ю-одиначкою, неодмінно впливає на психічний розвиток дитини. Завданнями психолога, є вчасно продіагностувати та відкоригувати зміни у психічному розвитку дитини, а також допомогти їй пристосуватися до нових умов життя, з метою уникнення прояву деструкцій поведінки в майбутньому.

Метою статті є розкрити особливості психічного розвитку дитини, яка виховувалась у неповній сім'ї, інтернаті, та зробити акцент на значущості діагностики та корекції виникаючих у особистості деструктивних проявів поведінки, щоб послабити їх вплив на подальше життя особистості.

Умови виховання дитини у неповних сім'ях, притулках мають свою специфіку та відрізняються від життя суб'єкта в сім'ї. Розлучення батьків, втрата батьків, перебування дитини в закладах інтернатного типу, через позбавлення батьків батьківських прав є травмічним для психіки особистості, що супроводжується сильними емоційними переживаннями. Термін «переживання» в науковій літературі трактується як емоційно забарвлений стан і явище дійсності, яке безпосередньо представлене у свідомості суб'єкта і є для нього подією власного життя. Наукові дослідження поняття «переживання» відображені у роботах Ф. Бассіна, Ф. Василюка, В. Вілюнаса, О. Леонтєва, Л. Рубінштейна та інших. Окреслимо характерні особливості переживання: по-перше, будь-який емоційно забарвлений стан або явище дійсності, яке переживає суб'єкт, безпосередньо представлене в його свідомості і є для нього значущою подією його життя; по-друге, наявність прагнень, бажань, які становлять собою в індивідуальній свідомості процес вибору особою мотивів та мети її діяльності, які сприяють усвідомленню ставлення суб'єкта до подій, що відбуваються в його особистому житті; по-третє, форма активності, дає змогу суб'єкту у складних життєвих ситуаціях пережити емоційно тяжкі, травмічні події його життя (Fygdor 1995) Перенесення суб'єктом емоційно навантажених, значущих життєвих ситуацій чинить травмуючий вплив на його психіку. Науковці наголошують на взаємозв'язку переживання з психологічною травмою, яка тлумачиться як глибинне переживання суб'єктом травмуючого психологічного досвіду обумовленого вагомими подіями його життя та ранніми фіксаціями дитячого періоду. Поняття психологічної травми, її роль у формуванні переживань особи, вплив на психічний стан суб'єкта відбито у концепціях К. Абрахама, Ч. Райкрофта, О. Ранка, З. Фрейда та інших. У психоаналізі виокремлюють поняття «інфантильна травма» – травма, яка мала місце в період дитинства, й згодом стала причиною розвитку невротичного симптомокомплексу (Holovyn, 1998). Передумовами виникнення інфантильної травми є: окремі ізольовані переживання (смерть, утрата близької людини); тривалі переживання, такі, як сепарація, тобто відділення дитини від матері у період немовляти (Дж. Боулбі, Д. Віннікот, М. Малер та інші); депривація, або брак любові, турботи з боку матері, чи її довготривала фізична відсутність (Дж. Боулбі, Д. Віннікот та інші); жорстке домашнє виховання; особливості сімейних взаємостосунків у дитинстві, або гіперопіка чи відчуження з боку батьків (І. Доброгаєва, С. Ковальов, П. Лесгафт, Л. Обухова, Т. Титаренко та інші). Викладене вище переконує, що існує тісний взаємозв'язок між психологічною травмою, що зумовлена фіксаціями раннього дитячого періоду, та ранніми значущими переживаннями суб'єкта, пов'язаними з особливостями дитячо-батьківських відносин, специфікою виховання в сім'ї тощо.

Особливостями психічного розвитку дітей, які виховуються в умовах родинної депривації (в закладах інтернатного типу, притулках) займалися науковці: Р. Дрейкурс, І. Дубровіна, О. Кізь, Г. Лялюк, В. Мухіна, А. Прихожан, та інші. Зазначені дослідники, зробили акцент, що родинна депривація деструктивно впливає на психічний розвиток дитини, яка позбавлена батьківської опіки. Під депривацією розуміється психічний стан людини, при якому вона відчуває недостатнє задоволення власних потреб. Родинна депривація – «це тривале часткове або повне позбавлення дитини соціалізуючого потенціалу родинного виховання, незадоволення потреби в родинно-емоційній залежності» (Ljaljuk, 2007, р. 3). В умовах родинної депривації порушується процес ідентифікації, соціалізації, самоусвідомлення, засвоєння соціальних ролей, цінностей, установок особистістю, відбуваються зміни в психоемоційному стані тощо.

Проблемою особистісного становлення дитини у неповних сім'ях займалися такі вчені: І. Доброгаєва, П. Лесгафт, Т. Титаренко, Г. Фігдор та інші. Згідно робіт науковців, виховання дитини в неповній сім'ї (розлучення батьків, смерть одного із батьків, народження дитини матір'ю-одиначкою) особливо у ранньому віці, обумовлює формування деструкцій психіки. Г. Фігдор зауважував на впливові розлучення батьків на психічний розвиток особистості і як упередити його травмічний вплив на подальше життя дитини. У наукових студіях Г. Фігдор, досліджуючи вплив розлучення батьків на психіку дитини, зробив акцент на психодинаміці дитячих переживань під час і після розлучення

батьків, яку допомогу дитині надають оточуючі, значну увагу приділив не лише вивченню впливу травмівних переживань (розлучення батьків), але і подоланню, подальшій дії розлучення на життя дитини. Вищезазначені дослідники наголошують на негативному впливові розлучення на дитину, що проявляється у виникненні у суб'єкта почуття роздратування, самотності, покинутості, страху, депресії, підвищення агресивного потенціалу тощо.

У науковій літературі окреслюється, що діти, батьки яких розлучилися в перші п'ять років їхнього життя, найбільш травматично сприймають розлучення. Тому, щоб пом'якшити вплив травмівних переживань на дитину, пов'язаних із розлученням з одним із батьків, необхідною умовою є спілкування дитини з обома батьками, це обумовить: зменшення почуття страху, пов'язаного з втратою значимого об'єкта, зменшення почуття образи, почуття провини, агресії. Вагомим у нівелюванні травмівних переживань дитини, що пов'язані із розлученням батьків, є врахування психолога наступних факторів: реакція дитини на розлучення, довготривалість конфліктних ситуацій між батьками в період розлучення, безпосередня участь дитини в цих конфліктах, вік дитини, подальші відносини її з кожним із батьків. Небажання дитини спілкуватися з одним із батьків, підсилює відчуття образи, почуття агресії на одного з батьків (за рахунок ідентифікації), що супроводжується виникненням у дитини почуття провини. Розлучення батьків обумовлює фіксацію ранніх значущих переживань, що негативно впливає на подальше життя суб'єкта. Отже, травмівні переживання дитинства, які породжені розлученням батьків, обумовлюють виникнення деструктивних душевних переживань, таких як страх перед втратою значимого об'єкта, почуття образи, гніву, страх перед покаранням, невпевненість у майбутньому.

Завданням психолога є допомога дитині у подоланні травмівних переживань, що можуть призвести до виникнення деструктивних тенденцій психіки, та сприяти адаптації до нових умов життя. Надання висококваліфікованої психологічної допомоги дитині буде залежати в першу чергу від точності діагностики та правильності проведення психокорекційних заходів. Діагностика (від грец. *diagnosis* – розпізнання) – «дослідження людини з метою визначення індивідуальних особливостей розвитку її психіки: здібностей, особистісних рис, мотивацій, відхилень від «норми» (Holovyn, 1998, р. 344). Психологічна діагностика полягає у визначенні методів оцінки, класифікації психологічних та психофізіологічних особливостей особистості, а також використання цих методів з практичною метою. Корекція направлена на виявлення деяких недоліків, які не потребують глибинних змін корегуючого процесу або явища. Психологічна корекція являє собою психологічний вплив, на психічні структури з метою забезпечення повноцінного розвитку особистості. В цілому психокорекційний процес спрямований на вивчення статичних якостей психіки суб'єкта та виявлення їхніх дисфункцій, обумовлених фіксованими травмами дитинства.

Об'єктом нашого дослідження були діти, які виховувались у неповних сім'ях та інтернатах. Дослідження проводилось за методом активного соціально-психологічного навчання (АСПН), розробленим академіком НАПН України Т. Яценко. Група АСПН дає можливість об'єктивувати вплив неповної сім'ї на формування концептуальної позиції особи та її поведінкові тенденції у майбутньому. Робота в групі допомагає відкоригувати деструктивну поведінку індивіда.

Характерною особливістю груп АСПН є єдність діагностики та корекції. Психодіагностика у групах АСПН має процесуальний характер і відповідає параметрам багаторівневості та порційності. Психокорекція спрямована на розвиток особистісних якостей суб'єкта, на оптимізацію та гармонізацію взаємин із рідними та соціальним оточенням, а також допомагає у розумінні та нівелюванні деструкції психіки особи (Jasenko, 1996).

В рамках нашого дослідження, нами був використаний метод тематичних психомалюнків у якості діагностико-корекційного засобу виявлення впливу виховання дитини у неповній сім'ї, опікунами, притулках на психічний розвиток. Психомалюнок, згідно зі студіями Т. Яценко, є засобом невербального вираження емоційного стану, передачі певного психологічного змісту (Jasenko, 1996).

Дітям (віком від 3-15 років) було запропоновано намалювати тематичні малюнки на теми: «Моя сім'я», «Я серед значимих людей», «Моя майбутня сім'я». Результати дослідження виховання дитини опікунами свідчать про наявність тенденції до емоційного

дистанціювання, закритості, блокуванні чуттєвого потенціалу між членами родини, виникненні почуття меншовартості тощо. Неможливість дитини виражати почуття любові до біологічних батьків переноситься на «відновлення почуттів» до заміщуючих об'єктів (опікунів). Тенденція до бажаного емоційного єднання із значущими об'єктами в малюнковому матеріалі протагоністів виражається через батьківські образи: дерева, сонця, образ вчителя як заміщуючих об'єктів. Неможливість виражати любов до біологічних батьків у ранньому дитинстві призводить до блокування чуттєвої сфери, неможливістю емоційного єднання з ними, що в малюнковому матеріалі дітей проявляється у дистанціюванні між членами родини, закритості, відсутності ідилії, гармонії, емоційного єднання. Блокування почуття емоційного єднання з опікунами, обумовлює виникнення деструктивних тенденції психіки: почуття меншовартості, домінування над іншими, дистанціювання, закритості, відсутності ідилії, гармонії у стосунках, що в майбутньому проектується на взаємини з оточуючими.

Психоаналіз малюнків «Моя сім'я», «Моя майбутня сім'я» дітей-сиріт, що перебувають у інтернаті, свідчить, що заміщуючими об'єктами біологічних батьків виступають вихователі, вчителі. Дослідження проводилось із дітьми, віком від 3 до 15 років, які перебувають у притулках для неповнолітніх. У малюнковому матеріалі дітей-сиріт часто зустрічається батьківська символіка: символ дерева, дому, сонця, води, що засвідчує бажаність мати сім'ю. В малюнках діти зазвичай зображують вихователів, як заміщуючих об'єктів батьків, навіть у презентованих малюнках, вони ідентифікують вихователів з батьками і підписують їх як матір або батько. Для дітей, що перебувають у притулку, характерними є: амбівалентність почуттів, ідентифікація з вихователем, відчуття самотності, відсутність ідилії у взаєминах, що спостерігається в майбутній уявній сім'ї, у дистанціюванні з майбутнім уявним партнером, попри бажання мати ідилію у стосунках.

Проблема виховання дітей-сиріт, які позбавлені батьківської опіки, пов'язана із процесом адаптації (соціально-психологічної, психічної, психофізіологічної). Діти, які перебувають в інтернатах, не можуть відчуті повноту соціальних відносин, в силу певних причин, на відміну від дітей з повних сімей, що обумовлює виникнення в них дезадаптаційних процесів, які спричиняють деструкції у спілкуванні. Таким чином, тривала депривація обумовлює деструкції психіки, що на поведінковому рівні виражаються у негативному уявленні про себе, заниженої самооцінки, почутті самозвинувачення, самотності, дисгармонізації власного образу – «Я», інфантилізмі, почутті провини, виникненню внутрішніх конфліктів. Останнє підтверджують результати нашого емпіричного дослідження.

В рамках публікації, також зроблено акцент на впливові розлучення батьків дитини в ранньому дитинстві (2-6 років) на її майбутнє життя. Досліджуваними були суб'єкти віком 18-25 років. Метою дослідження було показати вплив неповної сім'ї на психічний розвиток особистості. Було запропоновано комплекс тематичних психомалюнків для осіб, які виховувались у неповній сім'ї. В рамках статті, наведемо результат дослідження особистості, батьки якої розлучилися, коли їй було 5 років. Результати дослідження свідчать, що вплив травматичних переживань дитинства впливає на формування особистісної проблеми, що на поведінковому рівні виражається у відчутті тривоги, пасивності, страху, агресії та ін. Характерною є надмірна залежність суб'єкта від матері, що проявляється у повторенні її долі, у виборі ідентичного партнера по життю. Також властивою є і залежність від батька, який не проживав у сім'ї: з одного боку наявним є бажання мати батька, повернути його в сім'ю, емоційне єднання з ним, і водночас почуття агресії, образи. Залежність від батька проявляється у виборі партнера схожого на нього, наділення партнера рисами батька, бажання, щоб партнер завжди доказував свою любов до особистості (любов якої не вистачало з боку батька). Ухід батька із сім'ї спричинив виникнення почуття страху, покинутості, самотності, що переноситься на взаємостосунки з партнером. Заміщення значущого об'єкту виступає певною терапією у подоланні травматичних переживань дитячого періоду. Розлучення батьків також відіграє вагомий роль у стосунках з партнером, оскільки на нього покладається роль психотерапевта, «який би допомагав упереджувати виникнення невдач у стосунках». У протагоніста наявний страх створення стосунків з партнером, характерною є тенденція підведення стосунків до розчарувань, які переживала матір у стосунках з батьком. Пережитий негативний досвід раннього дитинства (розлучення батьків) деструктивно впливає на психічний розвиток

особистості та на стосунки з оточуючими в майбутньому.

Отже, умови виховання дитини у неповній сім'ї, знаходять своє відображення на особливостях її особистісного розвитку. Як свідчать результати досліджень, виховуючись в таких сім'ях, дітям властиве почуття страху, відчаю, тривоги, роздратування, амбівалентності, невпевненості, безпорадності, наявність комплексів тощо. Спостерігається підвищене почуття агресивності по відношенню до одного із батьків, або навпаки, залежність від одного із батьків, що супроводжується змінами у соціальному та емоційному розвитку індивіда. Батьківська сім'я є моделлю створення власної сім'ї у житті дорослої людини. Неповна сім'я не є виключенням. Наші дослідження підтверджують наявність тенденції до самотності і блокування відносин з протилежною статтю. Таким чином, батьківська сім'я відіграє значну роль у становленні особистості, у формуванні поведінкових тенденцій, емоційного стану суб'єкта, які за умови невідкоригованості деструктивно впливатимуть на подальше життя індивіда. Не можна говорити лише про негативні тенденції, разом з тим можна відзначити і формування умовних цінностей у дитини, що формуються внаслідок деструктивних відносин з значущими об'єктами: гостинність, доброзичливість, щиросердечність, працелюбство, наполегливість, схвалення, опора, свобода, раціональність тощо.

Отже, травмивні переживання раннього дитинства: розлучення батьків; виховання дитини матір'ю-одиначкою; перебування особи в інтернаті, прийомній сім'ї через позбавлення біологічних батьків батьківських прав впливають на виникнення деструкцій психіки. Позбавлення дитини в ранньому віці (від 2 до 5 років) батьківського піклування, або ж розлучення батьків негативно впливає на її психічний розвиток і обумовлює формування особистісних деструкцій, що проявляються у відчутті агресії, страху, тривожності, почутті меншовартості, самотності, руйнуванні відносин з оточуючими тощо.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у вивченні особливостей психічного розвитку дитини, яка виховувалась в неповній сім'ї, будинку інтернатного типу на виникнення деструкцій психіки суб'єкта і можливостей їх нівелювання у процесі психокорекції.

Література:

1. Боулби Дж. Привязанность / Дж. Боулби. – М. : Гардарики, 2003. – 477 с.
2. Лялюк Г. М. Психологічні особливості соціалізації підлітків в умовах родинної депривації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія / Г. М. Лялюк. – Дрогобич, 2007. – 21 с.
3. Матейчек З. Родители и дети: книга для учителя / З. Матейчик. – М. : Просвещение, 1992. – 320 с.
4. Словарь практического психолога / сост. С. Ю. Головин. – Мн. : Харвест, 1998. – 800 с.
5. Фигдор Г. Дети разведённых родителей: между травмой и надеждой психоаналитическое исследование / Г. Фигдор. – М. : Наука, 1995. – 376 с.
6. Яценко Т. С. Психологічні основи групової психокорекції: навч. посібник / Т. С. Яценко. – К. : Либідь, 1996. – 264 с.

Literatura:

1. Boulby Dzh. Pryvyzannost' / Dzh. Boulby. – М. : Hardaryky, 2003. – 477 s.
2. Ljaljuk H. M. Psykholohichni osoblyvosti sotsializatsiyi pidlitkiv v umovakh rodynnoyi depryvatsiyi : avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. psykhol. nauk : spets. 19.00.07 – pedahohichna ta vikova psykholohiya / H. M. Ljaljuk. – Drohobych, 2007. – 21 s.
3. Matejchek Z. Rodytely y dety: knyha dlya uchytelya / Z. Matejchek. – М. : Prosveshchenye, 1992. – 320 s.
4. Slovar' praktycheskoho psykholoha / sost. S. Yu. Holovyn. – Мн. : Kharvest, 1998. – 800 s.
5. Fygdor H. Dety razvedënnnykh rodyteley: mezhdou travmoy y nadezhdoj psykhoanalytycheskoe yssledovanye / H. Fygdor. – М. : Nauka, 1995. – 376 s.
6. Jacenko T. S. Psykholohichni osnovy hrupovoyi psykhokorektsiyi: navch. posibnyk / T. S. Jacenko. – К. : Lybid', 1996. – 264 s.

В статье сделано акцент на значении формирования психики ребёнка 2-5 лет, а также на ранних переживаниях детства, которые обусловлены разводом родителей, смертью одного из родителей, воспитанием ребёнка матерью одиночкой, помещением ребёнка в интернат. Представлены результаты исследования особенностей психического развития ребёнка в неполной семье, в интернате и влияние воспитания ребёнка в таких условиях на возникновение деструкций психики и их влияние на будущую жизнь личности. Исследование проводилось за методом АСПО (активного социально-психологического обучения), в частности использовались рисунки. Наше исследование показало, что избавление ребёнка в раннем возрасте (2-5 лет) родительского внимания, опеки, любви, эмоционального единения, нарушение чувства личностной безопасности, негативно влияет на психоэмоциональное развитие ребёнка и приводит к возникновению личностных деструкций в поведении (чувство страха, агрессии, тревожности, неполноценности, изоляции, одиночества и др.).

Ключевые слова: психика, психоэмоциональное развитие ребёнка, неполная семья, диагностика, коррекция, личностные деструкции.

The emphasis is made on the importance of formation of the psyche of the child 2-5 years, as well as early childhood experiences, which are caused by parents' divorce, death of a parent, raising a child by a single mother, placing the child in a boarding school. The results of studies of the mental development of children in single-parent family, in a boarding school and the impact of raising a child in such circumstances, the occurrence of destructions psyche and their impact on the future life of the individual are shown in the article. The study was conducted by the method for ASPS (active socio-psychological study). In particular drawings were used. Our research showed that getting rid of the child at an early age (2-5 years) parental attention, care, love, emotional togetherness, feelings of personal security breach, affects the psycho-emotional development of the child and leads to destruction in personal behavior (anxiety, aggression, anxiety, inferiority, isolation, loneliness, etc.), a manifestation of which is necessary by using psycho-correction.

Key words: psyche, psycho-emotional development of the child -parent family, diagnosis, correction, destruction of personality.